

Ad propagácia vedy

MARTA BOTÍKOVÁ, KORNÉLIA JAKUBÍKOVÁ

Prof. PhDr. Marta Botíková, CSc., doc. PhDr. Kornélia Jakubíková, Katedra etnológie a muzeológie FiFUK v Bratislave, Gondova 2, 814 99 Bratislava, e-mail: marta.botikova@uniba.sk, kornelia.jakubikova@uniba.sk

Viacerým vedeckým pracovníkom sa iste stalo, že odmietli dať rozhovor novinárovi, majúci pri tom na mysli najmä hrozbu zjednodušenia svojich výpovedí, a tým aj vystavenia na pranier svojej vedeckej reputácie. Hovoriť o predmete svojho bádania presne, jasne a pritom stručne, a v neposlednom rade zaujímavo, vôbec nie je jednoduché. Zakaždým nás prekvapia výročné termíny okolo Vianoc a Veľkej noci, keď sa rozozvučia na sekretariátoch telefóny a pýtajú podľa možnosti v rozsahu 1–2 minút zhrnúť problematiku kultúrnych zvláštností, ak by sa dalo, najlepšie tých „našich a len našich“. Kolegyne, kolegovia, poučení kultúrnymi relativistami, trpíme a krútíme sa, ba sa až smažime v kotli obyčajne veľmi jednoduchých otázok. Z našich odpovedí si potom viac alebo menej zručný novinár či novinárka vyberie a štylisticky spracuje tie najzaujímavejšie chuťovky, často vytrhnuté z kontextu. No nie je ozaj ľahšie ohlásiť, že som na dovolenke a novinársku obec – ktorá koná svoju prácu – odkázať na encyklopedické diela alebo na inú kolegyňu, kolegu?

Samozrejme, máme aj iné skúsenosti, ktoré naopak, nemusia byť sprevádzané utrpením a nedorozumením. Akže sa stretávame so žurnalistami ako partnermi v diskusii, ktorých zaujíma naša expertíza, nie len popis všeobecne známych a pritom jednoduchému popisu sa vymykýnajúcich, variabilných javov, je to pre nás čas zmysluplného šírenia vedomostí, ktorými žijeme a ktoré sa prostredníctvom našej vedeckej práce môžu rozširovať, prípadne aj argumentačne zaväziť v širšom spoločenskom diskurze. Takto sa vieme prejavíť zvlášť, keď sa téma rozhovoru týka bezprostredne našej špecializácie, v ktorej sme „doma“, máme veľa vlastných aj naštudovaných vedomostí. Pri holistickom charaktere našej vednej disciplíny sa však obsahom rozhovoru môžu stať často otázky mimo nášho bezprostredného tematického či metodologického zamerania, čo niekedy prívodí neistotu alebo nedostatok presvedčivosti v celkovom vyznení odpovedí.

Nepochybné atmosféru rozhovoru odlišuje formát, pre ktorý je rozhovor určený, koľko priestoru expert dostane a kto rozhovor vedie. Či ide o samostatné rozprávanie, prerušené len niekoľkými otvorenými otázkami, či o vyvážený dialóg alebo v ne-

poslednom, ale obyčajne najnepríjemnejšom prípade, rozhovor vedený uzavretými, nápovednými otázkami. Keďže my sami sme v teréne odkázaní na získavanie informácií od ľudí, ktorí sú ochotní zdieľať s nami občas aj najintímnejšie okolnosti svojho života, vieme rozlíšiť dobre, či nie dobre položené otázky. Potom sa môže stať, že zrazíme našich spolubesedníkov vykrúcaním sa, či nebudaj mentorovaním, čo obyčajne neprispieva k spoločnému zdarnému výsledku. Na taký rozhovor nie je nik hrdý.

Vyvstáva otázka, či je dobre nechať sa dovádzať do takejto nekomfortnej situácie, alebo radšej prisľúbiť rozhovor písomnou formou a vypracúvať odpovede v tichu svojej pracovne. Takto sa ešte pred niekoľkými rokmi pripravovali rozhovory aj v tomto časopise. Netreba byť na to veľký znalec štylistiky, už aj bežný užívateľ jazyka pocíti slabú dynamiku tohto spôsobu komunikácie... Ale čo je ešte prijateľné vo vedeckom časopise, určenom aj na mapovanie dejín a metodologického rozvoja disciplíny, neobstojí v dynamickej každodennosti a v zmysle propagácie vedeckých poznatkov v dennej tlači.

Napíšte teda popularizačný článok, text sami, bez „ohrozenia“ novinárskymi otázkami. Je málo pravdepodobné, že pri tlaku bibliografických kategórií, ktorými je mieraný výkon vedeckých a pedagogických pracovníkov, budú sa títo zdržiavať textami, ktoré považujú za veľmi potrebné, ale scientometria ich posunie na priečku „GII“ bibliografickej kategórie, dobre že nie rovno do *smetí, štekov*, či iných pejoratívne označovaných skupín.

Aj preto nasledujúce zamyslenie osciluje medzi otázkami *či vôbec? kto? ako? komu?* popularizovať naše poznatky. Na otázku, či vôbec má popularizácia zmysel, existuje viacero názorov. Vedecké príspevky môžu byť písané tak zrozumiteľne, že netreba vytvárať nové, ďalšie texty na ich „zlahčovanie“, priblíženie širokej čitateľskej verejnosti. Robia to niektorí autori, zvlášť keď sú obdarení *lahkým perom* a zväčša svoje texty dopĺňajú aj bohatou vizualizáciou javov (na čo sú potrebné aj nemalé prostriedky pri vydávaní týchto textov, odborné riešenie grafiky, kvalitná tlač atď.). Zaisťte nájdeme viacero príkladov takýchto typov vydaní rôznych vedeckých etnologických publikácií, ktoré zachovávajú všetky atribúty vedeckosti (ako ich požaduje smernica pre SAV a vysoké školy (<http://www.uk.sav.sk/Prirucky/EPC-smernica>) – sú to práce, ktoré zvereňujú originálne (pôvodné) výsledky vlastnej práce autora alebo autorského kolektívu. Môže ísť o pôvodné alebo syntetizujúce vedecké práce. Formálne sa vyznačujú tým, že sú vydávané renomovanými vydavateľstvami vo vedeckých monografiách, vedeckých zborníkoch alebo časopisoch a sú pred vydaním posudzované (recenzované, lektorované...). Aj takto písané práce si nájdú potenciálneho čitateľa v radoch širokej verejnosti a slúžia k propagácii našej vednej disciplíny (Mohli by sme vymenúvať, ale je to len veľmi problematické, koho uprednostniť, koho sme zabudli... aj keď náklad a vypredanosť by mohli byť merateľnými ukazovateľmi účinnosti popularizácie).

Vynikajúce vedecké diela aj v našej vednej oblasti často vychádzajú v malom náklade, nestihnú si nájsť svojho čitateľa mimo odborných kruhov, alebo sú zamerané práve na odborné kruhy a na širšie fórum sa ani netlačia... Popularizačný potenciál však majú prehľadové práce, atlasového či encyklopedického charakteru v rade od „Rozumu do vrecka“ až po Encyklopédiu ľudovej kultúry Slovenska (ELKS), Etnografický atlas Slovenska (EAS) či elektronická encyklopédia www.ludovakultura.sk. Nie náhodou boli práve z radu týchto EAS aj ELKS ocenené národnými i medzinárodnými cenami. Pomáhajú šíriť stručne a jasne vedomosti v rámci poučenej verejnosti... dokonca niektorým študentkám a študentom, žiaľ, nahrádzajú aj učebnice.

Vyššie menované žánre neboli mienené ako oddychové čítanie, len sa aj ako také vydarili. V našej etnologickej produkcii je vlastne veľmi málo tých útvarov, ktoré vznikali z dôvodov popularizácie. Zarátať k nim môžeme, aby sme začali od tých najjednoduchších – a najčítanejších či najsledovanejších – rozhovory pre noviny, časopisy, rozhlasové či televízne relácie. Nedajú sa zachytiť a vyhodnocovať na jednom mieste, ide o rôzne žánre a s nimi spojené vyjadrovacie prostriedky, preto upozorníme najmä na tie, ktoré sú sprostredkované tlačenu formou.

Okolo Vianoc roku 2014 paralelne vyšli v SME a v Pravde, teda v dvoch významných slovenských denníkoch, rozhovory a články podložené komunikáciou s dr. Katarínou Nádaskou, etnologičkou a historičkou.¹ Je pravda, že kolegyňa K. Nádaská si svoju pozíciu v médiách buduje dôsledne a dlhodobo. Napriek tomu, či zrejme práve preto, sa nám už dlhodobo i dávnejšie dostávajú podnety o tom, že prejavy Kataríny Nádaskovej sú nezriedka nevhodné a nekompetentné, a to vo všetkých typoch médií – od printových až po audiovizuálne. Kolegyňa skresľuje obraz našej vedy na verejnosti tým, že vo svojich rozhovoroch šíri senzačné interpretácie skutočnosti, ktoré sú zrejme mediálne silné a neodborne zjednodušujú zložitú realitu prispôsobujúc ju „priemernému“ čitateľovi bez snahy o hlbšiu analýzu javov. Nemyslíme si, že existuje „priemerný“ čitateľ, zhodou okolností: práve keď sa vrátíme k článkom – rozhovorom v uvedených denníkoch, predpokladáme vzdelanú, poučenú čitateľskú verejnosť. Tak, ako sa možno dozvedať pomerne presne a zaujímavo o výdobytkoch prírodných vied a techniky, mali by sa čo možno najviac presných údajov dozvedieť aj z našej oblasti spoločenskovedného a historického výskumu. Ak nám pani redaktorka na naše upozornenie odpovedala, že „*bežná verejnosť nemá ani len takéto nepresné povedomie o našich zvykoch*“, potom by mohlo byť našou spoločnou ambíciou, aby si práve táto verejnosť uvedomila bohatstvo a regionálnu, sociálnu i chronologickú rôznosť či už v obyčajoch, či v iných javoch ľudovej kultúry.

Pre nás, ktorí pedagogicky pôsobíme, hrá vo vyznení popularizácie vedy ešte jedna významná okolnosť. Totiž mediálny obraz etnológie inšpiruje aj našich uchádzačov a uchádzačky o štúdium. Bolo by nám milšie, ak by sme šírku etnológie rozvinuli v plnosti vzťahov (etnických, migračných, symbolických, urbánnych či iných štúdií) a nie len v utváraní predstavy, že vyučujeme hádam nejaké bosoráctva.

V spomínaných článkoch v SME i v Pravde K. Nádaská napríklad parafrázuje výsledky výskumu aj (mimochodom kontroverzného) literárneho spracovania fenoménu Žitkovské bohyně, ktorý vyvolal mnohé polemiky nedávno v Čechách a na Morave. Predstavuje ho ako svoje zistenia, hoci to nie je jej výskum. Posledná známa *bohyně* z moravsko-slovenského pomedzia zomrela skôr, ako sa Katarína Nádaská narodila. Na uvedenú okolnosť sme upozornili pani redaktorku, ktorá nastolila nasledujúcu otázku: „*že by spisovateľ nemohol napísať poviedku napríklad o hrozenkovej bohyni, ktorá je všeobecne známa, len preto, že niekto o nej robil výskum?*“. Podľa etických zásad, ktoré sa týkajú aj využitia duševného vlastníctva, a ktoré ctíme v našom odbore, sme odpovedali – nie, taký materiál sa nesmie využiť bez uvedenia zdroja. A iná otázka – či „*nesmie jeden etnológ zmieňovať veci – vo voľnom zovšeobecňujúcom rozprávaní, ktoré skúma iný, ak hovorí o svojej profesii?*“ – v našej vedeckej

1 Zuzana Uličianska: *Miluj ma, lebo ťa urieknem (Kto nenachádza spriaznenú dušu podobrotky, siaha hoci aj po mágií. A neplatí to len o ženách)*, In: SME, roč. 22, číslo 286, Magazin Víkend z 13. 12. 2014, s. 2-3. Helena Dvořáková: *Ako sa skúmajú bosorky v 21. storočí*, In: Pravda, roč. XXIV, číslo 286, Pravda Magazin č. 50 z 11. 12. 2014, s. 8-10, elektronická verzia 15. 12.: <http://zurnal.pravda.sk/fenomen/clanok/339200-ako-sa-skumaju-bosorky-v-21-storoci/>.

komunite, uznávaný a aj poslucháčom odboru vštepovaný princíp je, že áno, samozrejme, možno použiť, parafrázovať aj vedomosti a zistenia iných kolegov, avšak vždy s odvolaním sa na zdroj. Kým vo vedeckej produkcii to musí byť zdroj presne bibliograficky popísaný, v populárno-vednej spisbe (prípadne aj v mediálne sprostredkovaných rozhovoroch) stačí aspoň na zdroj poukázať. Na to existujú štylisticky najrôznejšie formy, ako napr.: „... ako je uvádzané v staršej/novšej/najnovšej etnologickej literatúre, týkajúcej sa...; etnologické/folkloristické výskumy z nášho územia dokladajú...“ a podobne. Teda: aj keď kolegyňa zrejme neskúmala žitkovské bohyne, samozrejme, otázku magického liečenia či čarovania mohla v teréne poznať, životnosť tohto javu potvrdzujú výskumy zo 70., ale aj z 90. rokov 20. storočia. Záznamy i publikácie o nich sú prístupné a vo vedeckej a možno aj v laickej obci známe. Zarážajúce je, že si K. Nádaská nedala námahu odvolať sa na ne – rozhovor by nezaťažila ani nepredĺžila jednovetová informácia, ktorou by takéto zistenia kolegov pokryla a nevzťahovala všetky správy na seba. Zvlášť, keď sa v tom istom článku sama zaštiľuje výskumnou etikou.

Mnohé ďalšie, v týchto rozhovoroch uvádzané údaje, sú v podstate pravdivé, avšak netýkajú sa ani celého Slovenska, niekedy ani nie Slovenska a už vôbec nie všetkých čias... Samozrejme, že sa stane, že sa vyklúje nedostatočná znalosť materiálu, lebo veď nemôžeme všetci vedieť všetko... Samozrejme ani novinár nemusí každý údaj overovať, veď preto sa zhovára s expertom. Zato už môže vzbudiť podozrenie porovnávanie slovenských, resp. slovanských rituálov s africkými na to, aby sa došlo v zásade k banálnemu úsudku, že „v princípe mágia funguje všade rovnako“.

Zhodou okolností práve v uvedenom čísle Pravdy vítajú Nádaskovej populárno-vednú trilógiu. Skutočnosťou je, že doteraz nevyšla recenzia týchto kníh v odbornom etnologickom časopise. Knihy sa síce zaštitili, žiaľ, aj autoritatívnymi menami recenzentov a vydavateľstvo im venovalo náležitú pozornosť použitím vynikajúcich ilustrácií Martina Kellenbergera, ktoré sú skutočne výrazom vysokej knižnej kultúry. Kvalita ilustrácií však nie je zárukou ani ekvivalentom kvality obsahu.

Ide o knižné publikácie Nádaská, K.: *Slovenský rok v ľudových zvykoch, obradoch a sviatkoch*, Fortuna Libri 2012; Nádaská, K.: *Čím žila slovenská rodina. Rodinné tradície a slávnosti v našej ľudovej kultúre*, Fortuna Libri 2014; Nádaská, K.: *Čary a veštby. Mágia v ľudovej kultúre Slovenska*, Fortuna Libri 2014.

Prezrela som si tretiu z menovaných kníh, ktorá stojí z veľkej časti na materiáloch študentských výskumov, ktoré vznikli na katedrách v Bratislave a v Trnave, kde autorka pedagogicky istý čas pôsobila, a tieto zdroje sú korektné v literatúre uvedené. V úvode k *Čarám a veštám* autorka ohlasuje, že kniha vznikla s úmyslom podať základný prehľad problematiky... v konkrétnych historických aj priestorových súvislostiach. Prehľad zvykne byť usporiadaný podľa nejakých (obyčajne analytických) kritérií a zmysel má vtedy, keď sa kritériá dôsledne dodržiavajú. Napríklad veštby prostredníctvom zvierat autorka spája do toho istého výkladového radu za sebou od Svantovítovho koňa na Rujane s prespávaním mačky v novom dome a kuvika, čo ohlasuje smrť (s. 191) – pritom každý z tých úkonov je síce spojený s nejakým zvieraťom, ale rozličným spôsobom, v odlišnej funkcii. Svantovítov kôň je mýtická bytosť a jeho spôsob veštenia je iného typu ako kuvikanie malej sovy, ktorú prilákali svetlá v ľudskom obydlí – dnes si neuvedomujeme, ako sa poľahky rozsvieti v dome bez ohľadu na dennú či nočnú hodinu... na prelome 19. a 20. storočia, keď boli poverové predstavy najviac zaznamenávané, sa svietilo s veľkou pravdepodobnosťou tam a preto, že bol v dome niekto ťažko chorý, ťažko chorý človek zvykol zakrátko zomrieť...

uvedená predstava mala v rovine vedeckého nazerania na ňu racionálny základ. A mačka, ktorá prenocuje namiesto gazdu v novom dome, je pravdaže tiež zviera, ale nič neveští, len preberie na seba nebezpečenstvo, ktorým môžu domáci duchovia či bôžikovia ohroziť staviteľa nového domu.

Magické dni sú zaradené do mágie času, ako aj časti dňa a k tomu čarovanie ženicha, či veštenie chorôb, resp. smrti na Štedrý večer... magické praktiky premiešané s pranostikami (s. 195). Pritom existuje samostatná kapitola Mágia v službách lásky a erotiky... (s. 165–181). Mimochodom tu sa ukážem ako konzervatívna čitateľka, keď sa domnievam, že ako je na s. 171 uvedený návod vziať pri príprave akéhosi magického nápoja „z puče chupky“, je ozaj málo vhodné pre detského čitateľa.

Pre celú publikáciu je, ako sme na niekoľkých príkladoch uviedli, príznačný nedostatočný, chýbajúci analytický systém – inými slovami, text je z hľadiska etnologickej systematiky aj logiky veci predkladaný spôsobom (aby sme využili metaforu) *senoslama*. Magické praktiky nevysvetľuje, nepomáha pochopiť, lež ich zahmlieva, čím čitateľa neobohacuje, lež poškodzuje samotný populárno-vedný žáner ako aj obraz vedy, ktorú reprezentuje.

Pripomienky k publikácii Kataríny Nádasekej: *Čím žila slovenská rodina. Rodinné tradície a slávnosti v našej ľudovej kultúre* spracovala Kornélia Jakubíková, ktorá k publikácii uvádza faktické odborné pripomienky, majúc na pamäti, že ide o popularizačné dielo, ktoré nie je zvykom recenzovať vo vedeckom časopise.

Na rozdiel od vedeckých publikácií sú v popularizačnej literatúre prípustné, ba i potrebné určité zjednodušenia, menšia miera dôslednosti pri uvádzaní zdrojov a citácií, predsa by mal byť dodržaný princíp pravdivosti, správnosti, ako aj vysvetlená zvolená koncepcia. Ak autor nechce zaťažovať takýmto typom údajov popularizačný charakter textu, mal by tak urobiť aspoň v Úvode publikácie, aby čitateľovi bol jasné, „o čom to je“. Úvod hodnotenej knihy K. Nádasekej je však zväčša všeobecným velebením významu ľudových tradícií, rodinných hodnôt a lásky, ako aj „čistej krásy obradov“ (s. 6). Uvádza, že kniha je venovaná rodinnému zvykosloviu. Takže moja prvá pripomienka sa týka obsahového zamerania – totiž, prečo sa v knihe potom nachádzajú časti ako „Pálenkový krst sezónnych robotníkov“, „Z učňa tovariš...“, „Remeselnícke fašiangy“, „Koniec cechovej slávy“, „Gaudeamus igitur...“, „Zo semestra do semestra...“. Z obsahového hľadiska je tiež nepochopiteľné zaradenie časti „Čo všetko môže byť obrad“ (rozsah 15 riadkov) až do 2. kapitoly a to za časť s názvom „Ako sa chlapec zmenil na mládenca“, ktorej obsahom je stručne prerozprávaná teória obradov prechodu A. van Gennepa, ale o fenoméne mládenectva tu nie je ani slovo (s. 68–69).

Je pochopiteľné, že pri ohromnej variabilite obyčajov nie je možné v populárnej publikácii dôsledne uvádzať lokálne či regionálne zvláštnosti, ale mal by v tom byť určitý systém, ktorý by mal byť čitateľovi vysvetlený. Autorka niekde uvádza geografické určenie (napr. západné Slovensko), inde región (Záhorie), inde zas lokalitu v regióne (Iliašovce na Spiši) a inde len lokalitu (napr. Uzgovský Šalgov, resp. okolie Hrachovišťa). Tento spôsob lokalizácie údajov má závažné dôsledky v tom, že vytvára zmätočný obraz o výskyte a rozšírenosti obyčajov. A tak všeobecne rozšírené obyčaje tu vyznievajú ako regionálne či lokálne špecifiká. Ako príklad z mnohých podobných uvediem: „na východnom Slovensku na záver svadby ženy pomohli s umývaním riadu“ (s. 199). Znamená to, že v iných regiónoch si nepomáhali? Alebo „na severnom Slovensku truhlu 3-krát udreli o prah“ (s. 232), „vo Viničnom sa hovorilo, že peniaz mŕtvemu je „na prevoz“ (s. 219), „v Uzgovskom Šalgove sa mladucha pri odchode z domu schová“ (s. 188). Pritom sú to obyčaje, ktoré patrili na území Slovenska medzi veľmi rozšírené.

Pri uvádzaní časových parametrov autorka tiež nepoužíva jednotný systém. Niekde je uvedené datovanie, a niekde nie. Niekde sú aj zmienky o vývojových zmenách, ba aj o súčasnom stave, inde nie.

Nevedno, aký systém autorka zvolila pri uvádzaní prameňov a v spôsobe citovania. V úvode deklaruje, že nepoužíva poznámkový aparát a použitá literatúra je uvedená v zozname. Pritom v texte sa niekde uvádza zdroj, niekde nie. Niekde je len meno autora, niekde aj jeho dielo, niekde len názov časopisu. Platí to aj pre ukážky textov piesní a vinšov – niekde sú lokalizované, inde nie. Ich rôzne spôsoby prepisu sú uvedené až úplne na konci knihy za Záverom v Edičnej poznámke.

V zozname literatúry nie je dôsledne dodržané abecedné poradie a nie sú uvedení autori, na ktorých sa v texte odvoláva aj ich cituje (Ľ. Holuby, J. Čaplovič). Z ďalších zistených nepresností by som uviedla, že činnosť pôrodných babíc sa nazývala babe-nie, a nie babičstvo (s. 39); v časti o výbave nevesty sa neuvádza tradičný názov „rúcho“; nie je pravda, že svadba sa pripravovala celé mesiace dopredu (s. 113) – bývali to zvyčajne 3 ohláškové týždne; veštbá vydaja podľa kukania kukučky nie je mágia; v časti o pohrebe mladých ľudí chýba údaj o postave čiernej/bielej nevesty kráčajúcej pred truhlou; dodržiavanie času smútku nespočívalo len v odeve, ale aj v zákaze rôznych zábavných aktivít; „gágoríky“ nie sú slepačie krky (s. 36), ale cestovina do polievky.

Celkovo spôsob prezentácie obyčajov a ich variabilnosti pripomína texty R. Bednárika v Slovenskej vlastivede (1943). Dnešná etnológia je už iná, ako pred sedemdesiatimi rokmi a aj popularizačné práce by mali odrážať súčasný stav vedy, ktorej poznatky prezentujú a popularizujú.